

Prijedlog za neostvareni projekt crkve sv. Križa u Križevcima

Zdenko Balog

Pučko otvoreno učilište u Križevcima

Izvorni znanstveni rad–UDK 726.54.033.5(497.5 Križevci)

28. 2. 2000.

Crkva sv. Križa u Križevcima, župna je crkva grada Križevaca i župe Križevci od 1326.¹, a nesumnjivo i od prvog spomena 1232.² Dapače, legende i predaje, te dvojbeni izvori predlažu još mnogo veću starost crkve. Pučka predaja smatra je pozornicom tragičnog križevačkog sabora 1397. godine. Nakon obzidavanja grada ostala je izvan bedema *unutrašnjeg grada*, a njezina urbanistička i funkcionalna degradacija završena je koncem 18. stoljeća, kada je župnom postala veća i u gradu bolje smještena napuštena pavlinska crkva sv. Ane. Oživljavanje crkve sv. Križa trebalo je uslijediti početkom 20. stoljeća nakon radikalne modernističke

Crkva sv. Križa u Križevcima nakon više objavljenih studija i priloga i dalje otvara mnogo više pitanja nego što daje zadovoljavajućih odgovora. Bez namjere da i ovim prilogom predloži zatvaranje složene problematike etapnosti izgradnje crkve kroz srednjovjekovno razdoblje, usredotočuje se autor na kasnogotičku obnovu svetišta, te neke nedoumice koje taj nespretno dovršeni zahvat ostavlja. Predlaže mogućnost da je sve-tište planirano i započeto na jedan način, te da je tijekom radova iz nepoznatih razloga došlo do promjene projekta.

obnove arhitekta Podhorskog. No, i ovako obnovljena i s urednim okolišem, crkva je i dalje ostala na periferiji vjerskog i građanskog života grada, u čiju je povijest i sudbinu bila tako duboko utkana od nepoznatih početaka³.

¹CODEX DIPLOMATICUS (CD) – IX/256, 1326.

²MONUMENTA HISTORICA EPISCOPATUS ZAGRABIENSIS (MHEZ) – I/59, 1232.

³Budući se u ovom prilogu bavim samo razdobljem Srednjeg vijeka, posebno kasnogotičke obnove, za uvid u složenu etapnost izgradnje i sudbinu crkve kroz kasnija razdoblja navodim studiju K. Horvat, *Crkva sv. Križa u Križevcima*, Radovi IPU 12-13, Zagreb 1988-89.

Vrela za najraniju povijest crkve, a dijelom i cijeloga grada, kao i osvrt na literaturu o crkvi⁴, objavili smo ranije na drugom mjestu, te ovdje nema potrebe ponavljati ovu obilnu građu.

Usredotočujući se na građevinski razvoj crkve u razdoblju gotike, uočavamo da je crkva jednostavne i tipične prostorne organizacije, aditivno u osi postavljenih svetišta, lađe i zvonika. Takva struktura, koju možemo nazvati tipičnom za duže razdoblje i šire područje, ne bi ostavljala mnogo prostora raspravama, kad u građevini ne bi na čudan način bili raspoređeni neki elementi koji ukazuju na dvije-tri gotičke faze izgradnje.

Pod zvonikom, u ravnini pročelja, nalazi se gotički portal na lomljeni luk profilirana okvira. Nažalost, pregradnje, sanacije i oštećenja uništili su ovaj vrijedni detalj do neprepoznatljivosti. Sačuvano ne ostavlja niti mogućnost preciznog arhitektonskog snimanja, što onemogućuje uže datiranje. Tako je portal za istraživanje gotovo bezvrijedan, samo njegov smještaj, unutar zvonika, ponavlja tipičnu situaciju. Zvonik ima otvoreno prizemlje što omogućuje korištenje zvona i u svakodnevnom životu, a posebno u slučaju hitne potrebe uzbune. Takav je pristup karakterističan za sve crkve što su ujedno ispunjavale i obrambenu funkciju, što je slučaj velikog broja župnih crkvi potkalničkog kraja⁵. Na zvoniku su još sačuvani uski prozori, tipične strijelnice koje obilježavaju i ostale obrambene zvonike, što potkrepljuje ovo promišljanje.

Drugi portal, na južnom zidu crkvene lađe, smješten je također na tipičnom mjestu, gdje nerijetko crkve kontinentalne Hrvatske imaju čak i glavni portal. Stilska obilježja ukazuju vjerojatno na ranogotičko razdoblje. Nažalost, i ovaj je portal također prerađivan u tolikoj mjeri da čak ima razloga pretpostaviti da mu to nije izvorni položaj, odnosno da je premješten. Na južnoj fasadi sačuvane su i dvije grupe prozora, manji, jednostruki, te veći, koje više ne prepoznamo, ali su njihovi tragovi otkriveni prilikom obnove, djelomice uklopljeni u kasnije barokne prozore.

To bi, uglavnom, bilo sve od otkrivenih gotičkih elemenata na crkvi, izuzev svetišta kojim se ovdje namjeravamo baviti.

Svetište, znatno niže i uže od lađe, doživljavamo kao skladnu cjelinu s crkvenom lađom, te nas samo neosporni nalazi na južnoj fasadi lađe uvjeravaju da je svetište doista dograđeno na neku već postojeću crkvu nepoznatih dimenzija i oblika.

Svetište je prostrano, nadsvođeno s jednim jarmom križno-rebrastog svoda (5/8), radijalnim rasporedom

šest rebara. Rasvijetljeno je s četiri visoke uske bifore, dvije na južnoj strani, i po jednom na istočnom i jugoistočnom zidu. Bifore imaju jednostavna, međusobno ipak malo različita mrežišta. Izvana su raspoređeni upornjaci, koji, međutim obzirom na visinu svetišta, debljinu zida i raspon, ostaju kao stilski, a ne konstruktivni oslonac. Da je tako, dokazuje i činjenica da srednji upornjak nije postavljen na mjesto stjecanja rebara, na što ćemo se posebno osvrnuti. Sa sjeverne strane svetišta nedostaje upornjak, jer je prigradna sakristija. Svetište je s lađom povezano širokim otvorom jednostavno profiliranog slavoluka, ravno rezanog zida zasječenih uglova.

Ostali gotički detalji vrijedni pažnje su još portal sakristije, okvir sedilije i konzole koje podržavaju rebrasti svod.

Svetište je duboko ~9.75 m, široko ~6.9 m, visoko do ključnih kamenova ~8 m, a svjetla širine trijumfalnog luka je 4.76 m. Svod svetišta podijeljen je tako da je prvi jaram prema lađi pravokutnik odnosa 1:*3 (1.73), a drugi jaram je u svom širem dijelu otprilike jednak prvome, završavajući s tri stranice ne baš savršeno pravilnog oktogona. Razmak upornjaka na fasadi je međusobno jednak, no srednji je upornjak od ključnog kamena pomaknut u smjeru lađe.

Portal sakristije, nažalost također veoma oštećen, izveden je nadvojem na magareća leđa s rascvjetanom fijalom na vrhu. Istaknutu profilaciju nadvoja podržavaju dvije konzole, a unutar svijetlog otvora vrata, ravni nadvratnik zatvara jednostavno ukrašenu lunetu. Sa strana luneta je podržana konzolama cvijetnog ukrasa, a pored fijale nad portalom uklesana je 1498. godina. Iako je konstrukciju zbog oštećenja nemoguće detaljnije istražiti, portal odaje stilske karakteristike gotičkog manirizma na granici dekadence stila.

Gomilanje bogate profilacije nadvoja na konzolama, na drugi profil unutar mase zida, te ravni nadvratnik, zbog kojega je portalni nadvoj konstruktivno besmislen, te još i konzole nadvratnika, koje također samo likovno citiraju stvarnu ulogu konzola (koje je tre-

⁴Z. Balog, *Crkva sv. Križa – svjedok prvih stoljeća Križevaca*, Kaj 2, Zagreb 1997.

⁵Opširnije: Z. Balog, *Kasnogotička obnova crkve sv. Brcka na Kalniku*, Kaj 1-2, Zagreb 1996; Z. Balog, *Župna crkva u Mihalcu kod Križevaca u kontekstu obrambenog sustava potkalničkog kraja*, Kaj 2, Zagreb 1997.

⁶O konstrukciji križevačke sedilije opširnije: Z. Balog, *O pomoćnim konstrukcijskim metodama gotičkog graditelja*, Muzejski vjesnik 17, Čakovec 1994., str. 75-76, il. str. 75.

balo rasterećivati preširoke ravne grede nadvoja), sve je na malom prostoru toliko nagurano da portal više djeluje kao katalog oblika nego kao promišljena cjelina. Zbog malih dimenzija svjetlog otvora (2.15x0.95 m) ova konstruktivna nadgradnja nad vratima djeluje opterećujućom.

Okvir sedilije, iako je djelo istog manirizma, doima se neusporedivo skladnije. Da li je razlog tome samo bolja očuvanost, teško je reći. Jednako je teško za cjelinu svetišta s mogućnošću širokih datacija etapne izgradnje reći jesu li srodni elementi kojima su izvedena oba okvira posljedica istovremenosti ili oponašanja. Sedilija, naime, jednako kao i portal sakristije, ponavlja dvostruku profilaciju, jednu vanjsku na konzolama, a drugu, jednostavniju unutar zidne mase. Segmentni luk upisan unutar pravokutnog okvira ožvljen je nizom od pet malih lukova trolisnog obrisa. Dobra očuvanost sedilija omogućuje uvid u konstrukciju i točne mjere. Dimenzija okvira zajedno s unutarnjom profilacijom iznosi 198x130 cm. Mjere prepoznajemo kao odnos 6' x 4' (uz veličinu stope od 32.5 cm = pariška stopa), dok se cijela konstrukcija okvira sedilije tada lako izvodi iz triangularne mreže dvaju polupreklopljenih heksagona. Iz iste mreže i istog mjernog sustava možemo izvesti i ostale elemente vanjskog okvira sedilije. Konzole koje podržavaju vanjski okvir oblikom veoma podsjećaju na konzole lepoglavskog samostana, no to je samo površni utisak. Niti su izvedene konstruktivnom preciznošću svojih prividnih blizanki, niti su građevinski osmišljene na isti način; riječ je samo o likovnom citatu. Okvir je izveden od malih klesanika, na nekima je još prepoznatljiv znak klesara, a na jednom je natpis iz nepoznatog vremena: GEORGY P *****⁶.

Osam konzola koje nose rebra svoda međusobno su toliko različite da više djeluju kao spolija s nekih drugih građevina, nego da su izvedene s namjerom da se ovdje i ovako ugrade. Dvije uglovne konzole uz trijumfalni luk najmanje su i najjednostavnije, smještene u pravokutni ugao nose samo po jedno rebro. No i one su međusobno različite: jedna ima skorman vegetabil-

ni ukras, dok je druga geometrijska, srodna konzolama na portalu sakristije i sediliji. Četiri konzole koje nose također po jedno rebro, ali u otvorenijim kutovima zida, u zaključku svetišta potpuno su različite: od jednostavne profilacije abakusa i plitkog vegetabilnog ukrasa, preko konzole s izvedenim dolje okrenutim 'visećim' cvjetom, konzole snažno plastično izvedenih trbušastih listova s dubokim usjecima i vešestrukim abakusom, iako bi konstruktivno i prostorno, morale biti podjednako vrijedne. Samo dvije konzole nose po tri rebra (nasuprot jedna drugoj, po sredini svetišta) te uz jednostavan abakus imaju lijepo oblikovane maskerone, jednog delfina i jedno naturalističko izvedeno lice sa stiliziranom frizurom. Abakusi su im, približno pravilnih oktogona utopljenih u zidnu masu, što se kod ove druge može precizno izmjeriti. Zanimljivo je da i dvije od spomenutih apsidalnih konzola imaju oktogonalni abakus, što položaj ne opravdava. Dapače, takvi se abakusi teško uklapaju u uglovne položaje.

Rebro je tipično klinastog presjeka s dva utora, učestali profil što se u varijacijama nalazi prostorno i vremenski prilično rastegnuto. Ključni kamenovi su jednostavni, okrugli, a apsidalni je proporcionalno veći.

Zaključujući time ovaj pregled kataloga gotičkih elemenata svetišta, pokušat ćemo očitati cjelinu kao smislen i stilski napredan projekt, koji je nažalost danas samo djelomično prepoznatljiv. Da li su promjene i degradacije posljedica ozbiljnih oštećenja i popravaka izvedenih ispod razine prvotnog projekta ili je već tijekom izvedbe svetišta nešto prisililo izvođače da mijenjaju projekt, to vjerojatno nećemo nikada znati. Ipak, smatram da je i na ovako sačuvanom svetištu ostalo dovoljno tragova izvorne zamisli koju bih se ovim prilogom usudio pokušati oživjeti.

Moj prilog⁷ je pobudio interes, te me to potaklo na dodatna istraživanja kojih je ovo rezultat. Da li je premiono povezivati ovaj projekt s radionicom Hermana Celjskog oko Lepoglave i ostalih gradilišta početka 15. stoljeća, obzirom da je jedini pozitivni podatak godina 1498. uklesana u okvir vrata sakristije, stvar je daljnjih istraživanja, posebno povezivanje analize hrvatskih i slovenskih spomenika, dok ćemo se na ovom mjestu zadržati uglavnom na pozitivno utvrdivim činjenicama.

Podemo li od pretpostavke da konzola koja nosi rebra svoda stoji na mjestu na zidu koje odgovara upornjaku fasade, te konzolu na sjevernom zidu postavimo nasuprot njoj, tada se prostor, zanemarujući segment

⁷Pretpostavku da je svetište crkve sv. Križa isprva planirano drukčije iznio sam prvi puta na znanstvenom skupu u Celju, u kontekstu teme o majstorskoj radionici Hermana Celjskog početkom 15. st., te ponovio na predavanju u Društvu povjesničara umjetnosti Hrvatske u Zagrebu. *Zbornik međunarodnoga simpozija »Celjski grofje, Stara tema – nova spoznanja«, Celje 1998., Z. Balog, n.dj., Majstorska radionica u službi Hermana Celjskog, str. 332, sl. 6.*

apside, dijeli na dva jednaka dijela. Postavimo li u ta ležišta obje konzole s maskeronima, te usmjerimo rebra onako kao to traži oblik konzola, tada nam se logično ucrtavaju po tri rebra pretpostavljenog svoda. Ako su preostale pozicije konzola unutrašnji uglovi peterostranog svetišta, što je izvjesno, te ako kao središnje točke jarmova (moguće položaje ključnih kame-nova u obliku grbova ili sl. 9) uzmemo geometrijsko središte jarma u njegovom dijelu gdje zauzima punu širinu svetišta, tada nam se ukazuje kao jedan mogući nacrt, zvjezdasti svod. Upisivanjem takova svoda u sve-tište, osjećamo da je sve odjednom »sjelo na svoje mje-sto«. Ovo čudno i pomalo neskladno svetište odjednom postaje smisljena cjelina kakvu očekujemo da je gotički projektant i mogao isplanirati.

No, to nije sve. Tek iščitavanje načina konstruiranja i projektiranja tlocrta i ostalih elemenata dovodi nas do uvjerenja da smo na pravom putu. Svetište u principu čitamo od poligonalnog (5/8) apsidalnog jar-ma, točnije, od njegova središta, jer je to najčešće po-lazište za konstrukciju. Međutim, drugačije je kod sve-tišta dograđenih na postojeću lađu, odnosno proširi-vanih umjesto nekog romaničkog ili ranogotičkog sve-tišta. U Hrvatskoj treba posebno imati na umu tu okol-nost jer je etapnost izgradnje prateći motiv istraživa-nja arhitekture gotovo svakog razdoblja. Takav smo primjer imali u očitavanju kasnogotičkog svetišta na kalničkoj crkvi sv. Brcka, te ćemo na sličan način na-stojati očitati i svetokriško svetište.

Polazište je zid lađe, te ovdje iz zadane širine, koja iznosi $2 \times 3^*$ (u sežnjima) zatvaramo heksagon, čije je središte u točki stjecanja rebra prvog jarma svuda. S lakoćom dolazimo do slijedećeg heksagona koji se s pr-vim djelomično preklapa, i konstrukcija svetišta je go-tova. Manji otklon – ‘greške’ kakve su uobičajene go-tovo kod svih objekata – primjećujemo kod jugoistoč-nog ugla svetišta koji je malo uvučen od mjesta odre-đenog konstrukcijom. Da bi se lakše pratio smisao kon-strukcije, prilažemo crteže u kojima nastojimo rekon-struirati projekt crkve.

Predlažemo idealni plan crkve kakva je možda tre-bala biti. Na pravokutnu lađu s dva portala (zapadnim i južnim) dograđeno je svetište zvjezdasto-rebrastog svoda kojeg nose konzole izrazite figuralne obrade. U prilogu je vidljivo da smo zvonik pretpostavili sjever-no od svetišta, a ne na zapadnoj fasadi gdje je izveden. Takav položaj pravdamo tipološki, budući većina su-vremenih crkvi ima slično smješten zvonik. Ovakav po-ložaj zvonika je racionalan jer se prizemlje zvonika

koristi kao sakristija, te bi za gotičkog graditelja, koji sakristiju planira na tom mjestu (portal!), bilo potpu-no suvišno dograđivati sakristiju na jednom mjestu, a zvonik na drugom.

Kao dodatnu potporu za ovako pretpostavljeni plan svetišta nalazimo podudarnost konstrukcije svetišta i sedilije, jedinog elementa kojem smo sa sigurnošću usp-jeli iščitati konstrukciju. Nacrt sedilije je, kao i tlocrt svetišta, izvedeni su iz dva preklapljenog heksagona, te njihov međusobni odnos veličina iznosi: polumjer kruž-nice svetišta = 2, polumjer kružnice konstrukcije sedi-rije = 2', što rezultira međusobnim odnosom velikog i malog modula $M:m = 6:1$. Naglašavamo da ovakve po-dudarnosti velike i male cjeline unutar građevine nisu samo posljedica racionalne konstrukcije, nego imaju i dublji ezoterijski smisao. Analogija i korespondencija noseći su pojmovi estetike srednjovjekovnog čovjeka. Male stvari dobre su onoliko koliko odražavaju struk-turu velikih i većih stvari, te konačno božanskih počela svih stvari. Odnos pojedinog elementa prema cjeli-ni građevine samo ponavlja taj neporecivi princip svih stvari.

Na koji nam način ovako pretpostavljeno iščitava-nje izvornog projekta svetišta, a donekle i cijele crkve govori o vremenu obnove crkve? Čvrsta točka polazi-šta, već smo rekli, uklesana je godina 1498. koju ipak pretpostavljamo da nije netko uklesao bez razloga. Moguće je da je netko dao uklesati godinu da bi obi-lježio završetak radova na obnovi crkve. Ali što nam to govori o početku, dakle vremenu projektiranja? Poz-nato je da su se pojedini građevinski radovi znali oteg-nuti kroz iznenađujuće duga razdoblja. I u vremenu su-vremene tehnologije svjedoci smo kako su npr. radovi na popravku lepoglavske crkve trajali gotovo pola sto-ljeća, a radilo se samo o sanaciji. Tako nam i ova čvr-sto uklesana godina daje još uvijek mnogo više slobode nego što priželjkujemo. Možda je nategnuto pret-postaviti da je obnova crkve počela u vrijeme kada grad dobiva privilegiju slobodnog kraljevskog grada, 1405., ali svakako je okolnost da je u tom trenutku crkva osta-la izvan gradskih zidina ubrzo postavila dilemu rušenja ili obnove. Neka stilska obilježja, poput prozora, konzola, upornjaka, povezuju crkvu s radionicom koja se grana od Ptujске Gore i Lepoglave, dok npr. prijena triangularne konstrukcije i gotički manirizam gomila-nja detalja isto tako udaljavaju od takve veze. Svaka-ko, ovaj projekt nastaje nezavisno od pretpostavljene radionice Hermana Celjskog, ali je isto tako vjerojat-

no da su iskustva te radionice bila poznata majstorima sv. Križa.

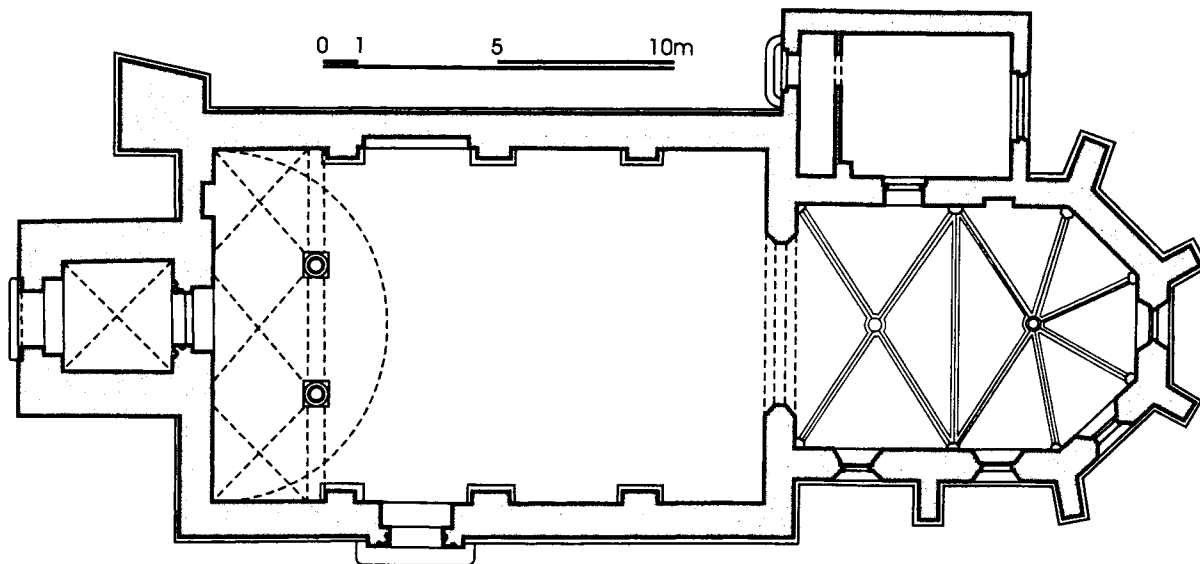
Zvezdasto-rebrasti svod, inovacija praške škole promovirana na kuli Karlovog mosta, javlja se u južnim prekodravnim krajevima već koncem 14. stoljeća, na novom svetištu župne crkve u Hajdini⁸, a u Slavoniji najraniji utvrđeni primjer je zaključni jaram svoda lepoglavskog svetišta, izgrađen prije 1415. godine. U vezi s pothvatima Hermana Celjskog je i župna crkva sv. Ruperta u Šentrupertu, koja doduše, tlocrtno ima mnogo podudarnosti s pretpostavljenim projektom sv. Križa, ali je više možemo smatrati nekom vrstom uzora nego srodnim objektom. Ovo svetište zvezdasto-rebrastog svoda izvedeno je također u prvim desetljećima 15. stoljeća⁹. Veoma brzo, tijekom 15. stoljeća, inovacija zvezdastog svoda proširit će se našim krajevima, da bi se prema koncu stoljeća, a posebno uz sve nemirniju granicu prema Osmanlijskom carstvu, vratila skromnija rješenja, a težište se prebacilo na istaknute obrambene zvonike.

Obzirom na do sada utvrđeno, moguće je s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da radionica posredno vezana uz difuziju praške škole, posebno ptujskogorsko-lepoglavske linije planira obnovu crkve sv. Križa najkasnije polovinom 15. stoljeća, namjeravam osnovnom

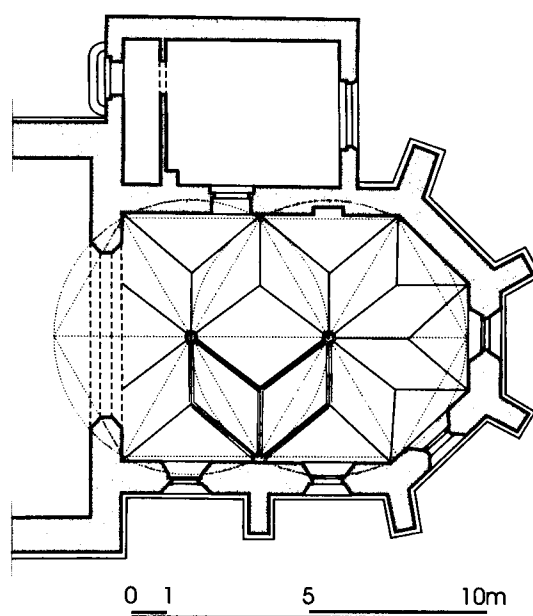
svetišta sa zvezdastim svodom, da radovi počinju na taj način, te da je tijekom radova, iz nepoznata razloga, došlo do zastoja, promjene građevinske grupe, reduciranja projekta i drukčije izvedbe. Nesuglasice između pretpostavljenog i izvedenog projekta doživljavamo danas kao neskladnosti cjeline, dok originalni projekt još možemo iščitati iz nekih izvedenih detalja: iz tlocrta, koji je, naravno morao biti prvo postavljen, dok je izvorni projekt još bio aktualan, te iz konstrukcijskih metoda prvog graditelja.

⁸Zbornik »Gotika v Sloveniji«, Ljubljana 1995.; S. Štefanec, *Arhitektura ok. 1400. v Sloveniji: problemi in predlogi*, str. 98, sl. str. 97.

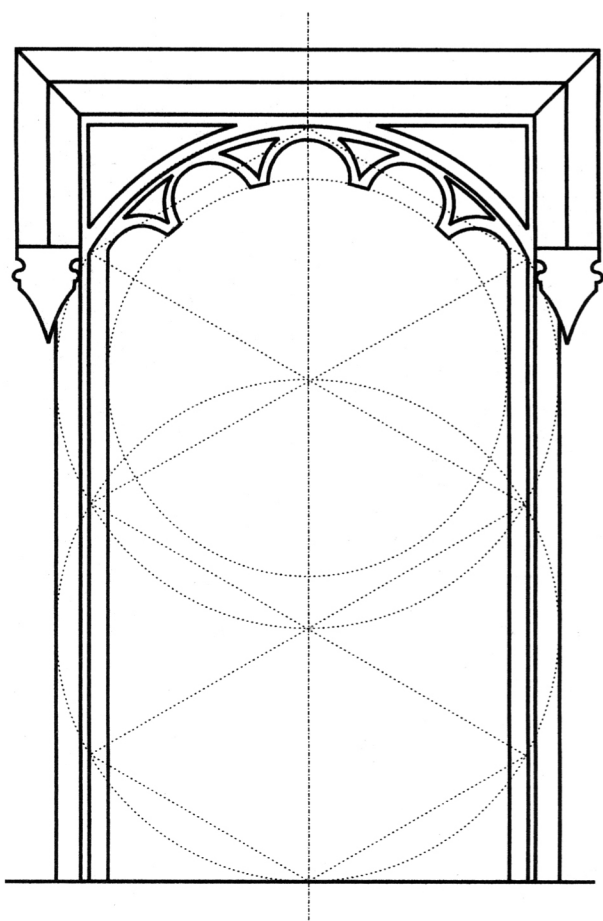
⁹S. Štefanec, n. dj., str. 98. sl. str. 98; Zbornik »Županija Šentrupert«, Šentrupert 1993., R. Peskar, *Šentruperska županjska cerkev v srednjem veku*, str. 86, sl. 1.

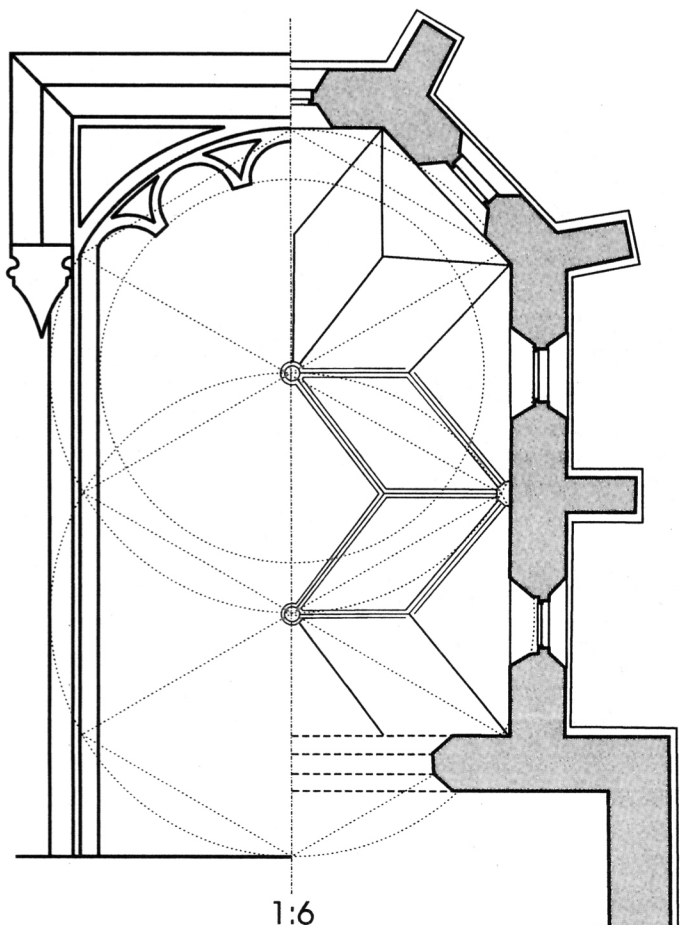
1. Crkva svetog Križa, tlocrt, stanje prije rekonstrukcije početkom 20. stoljeća

2. Rekonstrukcija svetišta, na temelju ucrtane konstruktivne triangularne mreže, ispravak nepravilno postavljene konzole

3. Konstrukcija okvira sedilije triangularnom mrežom

4. Usporedba konstrukcije tlocrta svetišta i sedilije

5. Okvir sedilije, usporedba s ljudskim likom

6. Konzola apsidalnog jarma svoda s bujnim lišćem i visećim cvijetom

7. Konzola apsidalnog jarma svoda s duboko plastično izvedenim vegetabilnim motivom

8. Konzola između oba jarma svoda s grotesknom glavom delfina

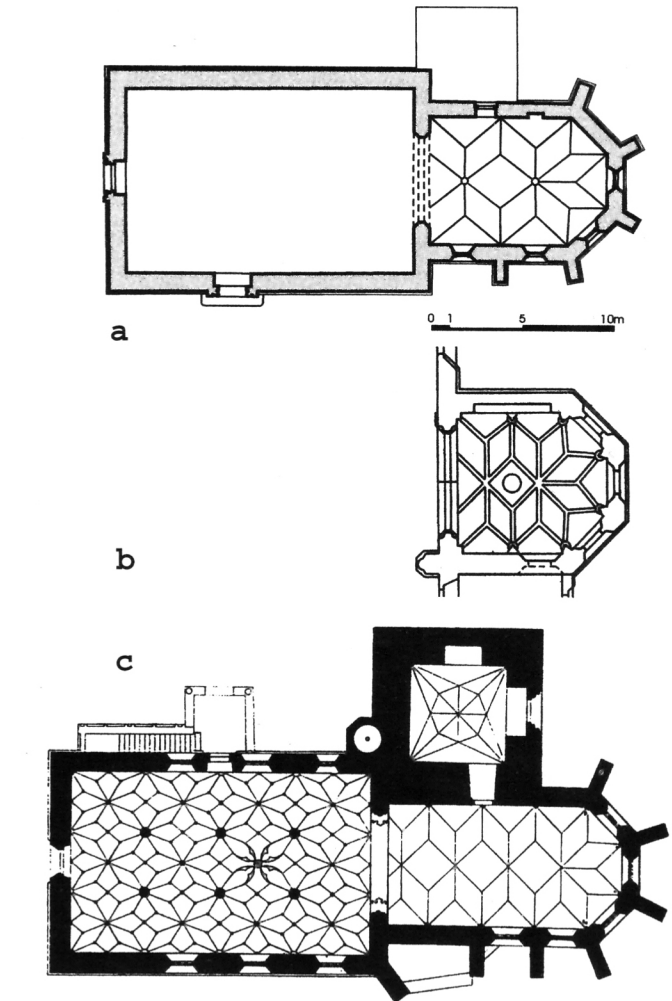
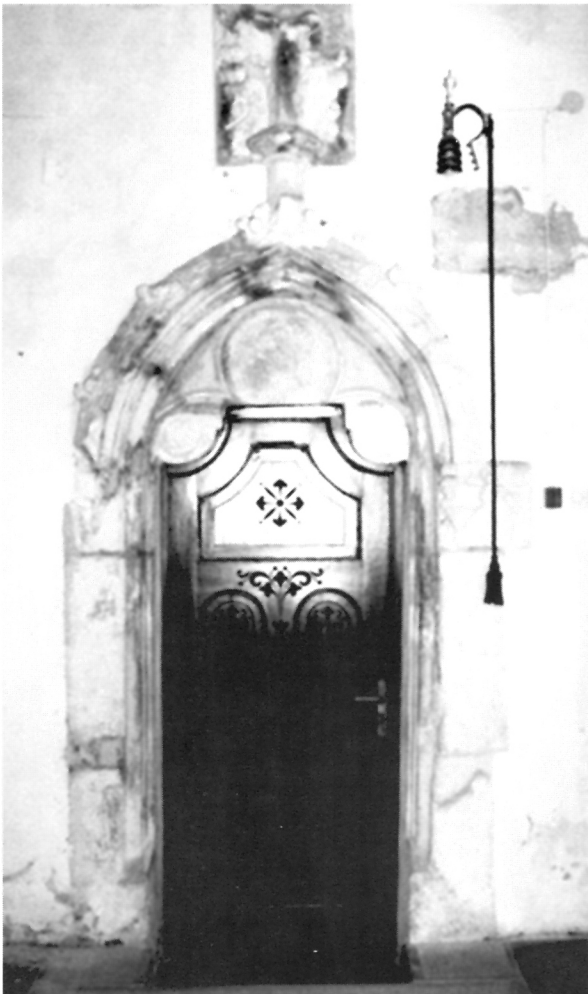
9. Konzola između oba jarma svoda s maskeronom

10. Konzola vanjske profilacije sedilije

12. Idealna rekonstrukcija planiranog svetišta crkve sv. Križa (a), usporedba s objektima 14/15. stoljeća nastalim u krugu utjecaja Hermana Celjskog: svetište župne crkve u Hajdini 14/15. st. (b) i župna crkva u Šentrupertu, prva pol. 15. st. (c). (Nacrti nisu u mjerilu!)

Lijevo:

11. Portal sakristije sa zabilježenom godinom 1498.

Zdenko Balog
Proposals for a hypothetical project of the Holy Cross church in Križevci

Discussing the late Gothic rebuilding of the chancel in the Holy Cross church in Križevci, the article mentions certain clumsy aspects of the work. The chancel may have been planned and began as a late Gothic structure with a ribbed vault, but during the work itself the plan was changed for unknown reasons. There is a possible but only indirect connection with the Lepoglava church workshop and the late Gothic tradition of the Prague Parlers school.